

עקדת יצחק גרסת המאה העשרים ואחת: על הקרסת מערכות הטבע והתרבות והפקרת הדורות הבאים לניוון וחורבן

נמרוד אלוני

בעת כתיבת דברים אלו אנחנו בסגר קורונה. זה לא נעים, אבל הגרוע ביותר לפנינו. אנחנו צועדים אל עתיד של התנוונות, הרס ומוות. גרוע מכך, אל מחוזות אלו אנו מצעידים את ילדינו ונכדינו – מכינים עבורם עקדת יצחק גרסת המאה העשרים ואחת. אינני נביא וגם לא עתידן. אני מדווה כאן על קונצנזוס רחב בקרב אנשי אקדמיה בכירים מתחום מדעי הסביבה ומתחום ביקורת התרבות שסבורים שהשילוב בין המגמות של התרחבות אוכלוסיית העולם, צמיחת הכלכלה הנאו-ליברלית, השתלטות הטכנולוגיה הדיגיטלית, ההתחממות הגלובלית והרס משאבי כדור הארץ – השילוב הזה מוביל באופן כמעט בלתי נמנע לניוון רוח האדם, להחלשת הדמוקרטיה הליברלית, להרחבת השסעים החברתיים ולאסונות אקלימיים.

כבר בהתחלה חשוב להבהיר: ההסכמות הרחבות בקרב אנשי המדע וביקורת התרבות אינן מוגבלות לאיום כזה או אחר – מתחום הסביבה, החברה, הפוליטיקה או התרבות – אלא חלות על המכלול, על התפיסה המערכתית והתלות ההדדית בין גורמי הסיכון השונים. דוגמה אחת לכך היא הקשר בין הקפיטליזם הנאו-ליברלי, המתח הנפשי וההתמכרות לתרופות נוגדות כאבים ומשככות דיכאון, הרחבת הפערים הכלכליים, ההתעלמות מאזהרות המדע בדבר הפגיעה בקיימות הסביבתית, גלי הפליטים, מתחים פוליטיים והתנגשויות גזעניות. דוגמה אחרת היא הקשרים בין מגמת הפוליטיקה הפופוליסטית, הפקרת הטוב המשותף, דחיקתה לשוליים של התרבות הרצינית, מסחור התקשורת, רדיפת שומרי הסף במשפט ובאקדמיה

והרס תשתיות הרווחה החברתית, הסובלנות הבין-תרבותית והקיימות הסביבתית. ויש גם הסוברים שההגמוניה של תאגידי האינטרנט והטכנולוגיה הדיגיטלית, ככוחות הכלכליים החזקים בעולם, מובילה את כולנו להתמכרויות טכנולוגיות, לריחוק חברתי ולעבודה מהבית, ובעקבות זאת גורמת לנו נכויות רגשיות, מעקרת יכולות חשיבה רפלקטיבית-ביקורתית, מנכרת אותנו מהטבע ומחסלת את מרחב האקטיביזם החברתי-פוליטי – הכול כדי להגדיל רווחים ולהשיג תוצאות מוצלחות לבעלי המניות ולשאר מיני מיליארדרים חדשים.

על רקע זה אנו עדים בשנים האחרונות להתאגדויות בין-תחומיות של אנשי מחקר והגות שמבקשים לבלום את המגמות המסוכנות הללו או למתן ולאזן אותן באמצעות פיתוח מגמות חלופיות. כך לדוגמה קבוצת מחקר והגות בעלת אוריינטציה סביבתית בראשותו של האקולוג הצ'יליאני ריקרדו רוסי פיתחה דגם של "פילוסופיית שטח סביבתית" שמתמקדת בבריאותן של מערכות חברתיות-אקולוגיות ובשימור של מערכות ביולוגיות-תרבותיות. קבוצה אחרת, שדובר מרכזי שלה הוא ריצ'רד קאהן מקליפורניה, היא בעלת אוריינטציה של פדגוגיה ביקורתית. היא פיתחה פרדיגמה חינוכית של "אקו-פדגוגיה": אקטיביזם לקראת קיימות סביבתית, צדק חברתי, דמוקרטיה השתתפותית ומאבק בכלכלה הנאו-ליברלית. אנשי חינוך מסקוטלנד ומסמינר הקיבוצים בישראל, שלהם מחויבות משולבת להומניזם ולקיימות, פועלים בימים אלו ברוח "אקו-הומניזם עכשיו כדי שיהיה מחר". אונסקו מפתח ברחבי העולם (וגם אצלנו, במועצה האזורית מגידו) מרכזים לחינוך ביו-ספרי. בפינלנד רותמים את מערכת החינוך כולה לסדר יום סביבתי-חברתי שמקדם גשוג במישור רווחת הפרט, הלכידות החברתית והקיימות הסביבתית. ובאופן דומה בניו-זילנד (המונהגת, כמו בפינלנד, בידי אישה ראשת ממשלה) החליפו לאחרונה את המדר של התוצר הגולמי לנפש (תמ"ג) במדר הקדמה הממשית, כדי להשתחרר מאזיקי הקפיטליזם החזירי ולאמץ עמדה הומניסטית-חברתית-סביבתית שבוחנת את איכות החיים הממשית של האדם והאדמה. הנקודה המכרעת היא שמעבר להבדלים בנקודות המוצא ובטרמינולוגיה, המשותף לכל ההתארגנויות החדשות הללו הוא ההכרה שמשפחת האדם מצויה בסכנה גדולה ומערכתית ושנדרשת התגייסות רבת-תחומית ואקטיביסטית כדי להצילה. זו ההכרה שאנחנו ציוויליזציה בשקיעה, טיטניק בת זמננו, שספק אם עדיין ניתן להסיטה ממסלול אוכדנה.

לאור ההסכמה הרחבה שהתמודדות עם המשכר הרב-ממדי מחייבת טיפול

שורש, או במינוח של הפילוסוף של החינוך ג'ון דיואי, שינוי "דפוסים בסיסיים של התייחסות, רגשית ושכלית, כלפי אדם וטבע" (Dewey, 1966, p. 328), נתעכב לרגע על סוג הדיאגנוזה התרבותית שאנו נדרשים לה: זיהוי "הדקרוק הפנימי" של התנהלותנו, ה"די־אן־איי ההגמוני" של המערב, או במטפורה עכשווית, "תוכנת ההפעלה" שעושה אותנו למה שאנחנו והביאה אותנו לרגע ההיסטורי המשברי שלנו. לשם כך נסתייע בשני הוגים מרכזיים שעשו כמעשה הזה בעבר – ז'אן ז'אק רוסו במאה השמונה עשרה ופרידריך ניטשה במאה התשע עשרה.

לפני כמאתיים וחמישים שנה, בשיאה של תקופת הנאורות, ערך רוסו דיאגנוזה נוקבת לבורגני המודרני, והתוצאות אליבא דרוסו היו שלפנינו חולי תרבותי נוראי שמשחית את האדם ומעקר את יכולתו להגיע למיטבו על פי טבעו. בדומה למשבר הרב־ממדי של תקופתנו, רוסו עומד על חוליים בכמה תחומים מרכזיים: (א) תחום הכלכלה והעוול החברתי – אין לסבול סדר חברתי שבו מעטים מפנקים עצמם בעושר אין־סופי בשעה שמרבית האנשים מתקשים להביא לחם למשפחותיהם; (ב) התחום הפוליטי – שבמסגרתו "בני האדם נולדים חופשיים ובכל מקום הם קשורים באזיקים"; (ג) התחום החינוכי־תרבותי, שבו טמון זרע הפורענות – עמדה של התנכרות ועוינות כלפי כל מה שמצוי ומתפתח באופן טבעי בבני האדם. על נקודה מרכזית זו נרחיב מעט כי היא קשורה ישירות לאופיו של המשבר הנוכחי. רוסו מאבחן את עלייתה של חברה הסוגדת לחיים המלאכותיים, מפנה עורף לחיים הטבעיים ומתמסרת לצרכנות חסרת עכבות ולמאבקי כוח ושליטה הרסניים. בספרו אמיל או על החינוך הוא מתריס כך:

הוא [האדם] מאלץ חלקת אדמה להניב את יכוליה של אדמה אחרת, כופה על העץ לשאת את פירותיו של עץ אחר; הוא מערב אלה באלה את סוגי האקלים, את היסודות, העונות, ומבלבל ביניהם; הוא מטיל מום בכלבו, בסוסו, בעבדו; הוא מערער את הכול, הוא מעוות את הכול [...] הוא אינו רוצה שום דבר כפי שעשאו הטבע, אף לא את האדם; צריך לאלפו למענו, כסוס רכיבה, צריך לעצבו על פי טעמו, כמו עץ בגנו (רוסו, 2009, עמ' 111).

בתמצית, רוסו מאשים את מגמות התרבות הבורגנית ביצירת מתכונות חיים שעוינות את התפתחותם הטבעית והבריאה של בני האדם – כיחידים עצמאיים וכשותפים באמנה חברתית ראויה – ומהנדסים את האנושות לקראת ניוון והרס בלתי נמנעים. המקור ההיסטורי השני שראוי להסתייע בו במחשבה על המערכה נגד מגמות

הניוון וההרס שגלומות בתרבות בת זמננו, הוא מאבקו של ניטשה ב"עלייתו של הניהיליזם". בהגותו על ה"על-אדם" ו"הרצון לעוצמה" ניטשה קורא להתייצב נגד המגמות של השטחת התרבות ו"הכול הולך", ביטול ההיררכיות האיכותניות באומנות החיים, ואובדן הכמיהה והמחויבות לחיים נאצלים ותרבות של איכות. לדעת ניטשה, שרואה עצמו כ"רופא האנושות" וכבעל חוש דיאגנוסטי עילאי לזיהוי מגמות של צמיחה וכמילה, הניהיליזם של העת המודרנית הוא פרי תקלה או טעות מערכתית בתרבות המערב. זו השגיאה הנוראה והמנוונת, שמתמצה בהתמסרות לברותה המדומיינת של אלוהים אחד כריבונו של עולם ושל ממד הנצח בעולם הבא – מחשבת עוועים שמגמדת את האדם ואת כמיהתו לגדולה על פני האדמה. ריפוי האנושות, הוא כותב בגניאולוגיה של המוסר, יהיה אפשרי רק דרך "שינוי כל הערכים": שיתוף פעולה בין-תחומי של כלל מומחי בריאות האדם – בגוף, בנפש וברוח – וטיפוח דורות של צעירים אותנטיים, אוטונומיים ויצירתיים אשר ישכילו להתגבר על הסכנות שבשני הקטבים ההרסניים לאדם. בקוטב האחד ממוקמת המגמה הנפסדת של בריחה אל אזורי הנוחות הקונפורמיסטיים של האבסולוטיזם הדתי והאידיאולוגי, ובקוטב השני ממוקמים קורבנות ההתפקחות מהאורתודוקסיות למיניהן: אלו המכוונים את המגמה של בריחה אל ה"לא כלום" של ניהיליזם ו"התאבדות פילוסופית", היכן שמוותרים על מאבק יום-יומי, ברוח סיזיפוס של אלבר קאמי, ליציקת תוכן ומשמעות איכותיים לחיים האנושיים על כל זמניותם ושבריריותם. קיימות רוח האדם, דרש ניטשה, טמונה בעוצמתנו להתגבר על שתי המגמות הקוטביות הללו.

נחזור למשבר הרב-ממדי של תקופתנו: בתחומי האקלים והסביבה הטבעית, הדמוקרטיה הליברלית, הלכידות החברתית, הבריאות הגופנית והנפשית והתרבות הרצינית (איכות תרבותית ומגוון רב-תרבותי). כפי שטענה מרתה נוסבאום בספרה לא למטרות רווח, ומזוויות אחרות לפני ניל פוסטמן בקץ החינוך, אלן בלום בדילדולה של הרוח באמריקה, הרברט מרקוזה בהאדם החד ממדי, הברמאס בכתיבתו על פעולה תקשורתית רציונלית וחנה ארנדט בהמצב האנושי (ועוד רבים אחרים), המפתח לקיום עתידי שפוי וראוי עבור המין האנושי גלום ביכולתו לשמר שיח מושגי וערכי בעל אופי מושכל, חופשי, אוטונומי, רפלקטיבי וביקורתי על דרכי היות האדם בעולם. יכולת זו היא מותר האדם: זה הלוגוס בשפה היוונית וזו ההגות בשפה העברית, שני מונחים שמקופלת בהם משמעות כפולה של דיבור ותבונה. זו היכולת לא רק לתקשר, כמעשה שאר בעלי החיים, כדי להתמודד עם

אתגרי החיים, אלא בשיח פנימי של חשיבה ובשיח ציבורי של התדיינות להגות בצלם האנוש שלנו, לבחון את טיב החברה ואיכות התרבות, להעניק לדברים משמעות ולבחון את ערכם המוסרי, הפוליטי והאסתטי. זו דרכנו האנושית להנכיח את המובהק שבטבענו ולעמוד ברשות עצמנו כבני אדם – כריבונים ואחראים לחינוך.

מכאן גם חשיבות אבחנתו של ויטגנשטיין ש"גבולות לשוני הם גבולות עולמי". בהנחה שאנושיות מלאה קשורה בהרחבת גבולות השפה אל כל מגוון מעגלי השיח האנושיים, מה שמייקל אוקשוט כינה "השיח המתמשך של משפחת האדם", ומתוך הכרה כואבת שתחת לחצי הרשתות החברתיות והניו־מדיה, הטכנולוגיה הדיגיטלית, כלכלת מיקסום הרווחים, תעשיית הבידור הממוסחר ופיתוחי האינטליגנציה המלאכותית, מעגלי השיח באוריינות ההומניסטית הולכים ומצטמצמים – במצב עניינים שכזה חזית המאבק הראשונה במעלה היא שמירת צלם האנוש וכבוד האדם כריבון על חייו.

את אלה שמתמקדים רק במיומנויות חשיבה יש לאתגר בשאלה: כיצד שיקול דעת רציני הוא אפשרי אם אין מה לשקול. את אלה המתמקדים רק ברציונליות תועלתנית של אמצעים, יש לאתגר בעובדה שהזוועות הנוראות ביותר של המאה העשרים לא היו פרי חסך בטכנולוגיה או משאבים כלכליים אלא תוצאה של סולמות ערכים מעוותים ותכליות אנושיות מרושעות. ואת אלה שעסוקים חדשים לבקרים במציאת פתרונות יעילים למשברים חברתיים וסביבתיים, יש לנער ולהתריע על כך שמדיניות מניעתית היא זולה ופשוטה מכל מדיניות משקמת. כשיש שלום לא נדרשים להשקעות ענק בצבאות ובריכוך כאבי השכול, כשיש צדק חברתי לא נדרשות מערכות ענק של לוחמה בפשיעה וכליאה, וכשיש אחריות לאיכות הסביבה לא נדרשות יוזמות גרנדיוזיות לתקן את החבלות הנוראות במשאבי הטבע ובנופים ראשוניים. "החוכמה עץ חיים היא למחזיקים בה", וכדי שנהיה חכמים בהנהגת חינוך, נימנע מזוועות המוניות (דוגמת אלה שהבאנו על עצמנו במאה הקודמת) ונביא ברכה לנו ולילדינו, עלינו להבטיח שכל ילד וילדה במערכות החינוך שלנו יזכה בראש ובראשונה לתשתיות המכוננות של אוריינות הומניסטית כוללת – פילוסופית, מדעית, היסטורית, פוליטית, אתית ואומנותית.

ומן הנהי אל המעש. כפי שהוצג לעיל, בשנים האחרונות אנו עדים ליוזמות מגוונות במקומות שונים בעולם שהמכנה המשותף שלהן הוא גישה הוליסטית של קיימות המשלבת אחריות לגורל הטבע ולעתיד האנושות. לא עוד שיח נפרד על

שוויון מגדרי, שלום עולמי, זכויות אדם, צדק חברתי ואיכות הסביבה, אלא עמדה שמאמצת את דגם הקיימות מתחום העשייה הסביבתית ומחילה אותו על תחומים מרכזיים אחרים של החיים. בדומה לשיח הקיימות הסביבתית שמתמקד בדאגה למשאבי הטבע, בשמירה על מגוון המינים ועל יציבות אקלימית, כך עולה ומתפתח לאחרונה שיח הקיימות בתחומים אחרים: קיימות חברתית המתמקדת במשאבי בריאות, רווחה, דיור, פנסיה, לכידות, אמון וסולידריות; קיימות דמוקרטית המתמקדת בשמירה על בחירות חופשיות, זכויות אדם ואזרח, שוויון הזדמנויות, תקשורת חופשית, שקיפות משטרית והפרדת הרשויות; קיימות תרבותית שבמרכזה שימור לשונות, מורשות תרבות, יצירות מופת ואורחות חיים קהילתיים; וקיימות בריאותית שתחת כנפיה חוסן גופני ונפשי, תזונה נאותה, תחושת ערך עצמי אותנטית וחדוות חיים. המשותף לתחומים אלו (וכמובן אפשר להרחיב לתחומים נוספים) הוא סילוק הדיאגנטי התרבותי של כוחנות, רכושנות ונהנתנות, והחלפתו בדגם הקיימות כטוב המשותף הראוי: במחויבות לאיתנות ארוכת טווח של מערכות חברה וטבע שתרומתן לשגשוג הטבע והאנושות משמעותית ומוכחת.

השקפת עולם פרגמטית או תפיסת טוב משותף שכזו לקראת עתיד של WELL BEING עבור החברה האנושית והסביבה הטבעית מחייב כמובן שינוי בדפוסי ההתייחסות הבסיסיים שלנו. על פי נוסח האקו־הומניזם שפותח במכללת סמינר הקיבוצים (2020), בלב הגישה החדשה עומדת המחויבות לשרך את הגישה ההומניסטית־דיאלוגית הדואגת לשלומם ולכבודו של כל אדם באשר הוא אדם, כבעל ערך פנימי ולא רק כאמצעי תועלתני, יחד עם הגישה האקולוגית הרואה בטבע לא רכוש לבעלות אלא קהילה לשייכות. זו עמדה ערכית שמבקשת לתת קדימות לרעיון הקיימות ההוליסטית על פני אורתודוקסיות דתיות, לאומניות, אידאולוגיות וכלכליות. זו המגמה של שילוב הראוי עם הכדאי, והעצמת הדורות הצעירים ברגישויות, תובנות ויכולות שיאפשרו להם ליהנות ממשאבי הקיימות הבריאותית, החברתית, הדמוקרטית, התרבותית והסביבתית. את מדד הצלחתנו יש להעריך במונחים איכותניים של נפש בריאה בגוף בריא, חברה בריאה בטבע בריא. והדרך לשם עוברת בנאמנות לציוויים אתיים אוניברסליים כלפי אדם וטבע: לאפשר לאחרים לקיים עצמם במיטבם על פי טבעם, וללמוד לחיות עם אחרים ולא על חשבון אחרים.

כאמור, איני נביא ואיני עתידן. כל שהוצג כאן הוא תמונת המציאות המפחידה של תרבותנו השוקעת ושל חורבן אימא אדמה המקיימת את כולנו – תמונת מצב

המשתקפת מן השיח הביקורתי והרב־תחומי של המובילים בעולם בתחום חקר הסביבה הטבעית וביקורת התרבות. לאור דברים אלה אין מנוס מההכרה שהצעירים של היום הם דור בסיכון ושאם נידבק במדיניות של "הכול כרגיל" אזי אנו, ההורים, מכינים עבורם את עקדת יצחק גרסת המאה העשרים ואחת.

נסיים בתיאור דיסטופי כואב במיוחד שמציג הפסיכולוג וחוקר הסביבה פיטר קהאן, שמתמקד במחירים הכבדים שאנו משלמים על הכרסום בטיב היחסים הבין־אישיים והחברתיים ועל הניכור של התרבות האנושית מן הסביבה הטבעית:

אם נמשיך במגמות הרס הסביבה, הניכור מהטבע והריחוק החברתי, חיינו יהיו רחוקים מאוד ממה שנחשב לחיים אנושים טובים ומלאים [...] זה נכון אמנם שבני האדם הם יצורים סתגלניים, אך אין זה אומר שכל הסתגלות היא טובה לנו. פילים בגן חיות, לדוגמה, מסתגלים למכלאה מגודרת ומבנה בטון בגודל של מגרש חניה קטן. אבל אין זה אומר שהם במצב טוב. הם רוקעים ברגליים בסדרתיות עצבנית ואובססיבית. הם נעשים אטומים רגשית. הם כמו קליפות חלולות או תבניות של פילים, העתקים חיוורים ומעוותים של הדבר המקורי והאמיתי – פילים שחיים בסביבה הטבעית ובקהילה האורגנית שלהם. גורל דומה צפוי לנו אם יכלאו אותנו בתנאים דומים לכל חיינו. אנחנו נסתגל, כפי שבדרך כלל אסירים מסתגלים, אבל נהיה אומללים גופנית ונפשית, צל חיוור של האנושיות האפשרית לנו על פי טבענו.

אני סבור שלמעשה רובנו כבר נתונים בכלא שכזה: במכלאות הענק, העירוניות־טכנולוגיות (שבהן אנו מנוהלים ביעילות, מהונדסים חברתית ומצויים תחת מעקב ופיקוח עשרים וארבע שעות ביממה). כל שאני יכול להציע עתה הוא לראות את העדויות המדעיות (כדבר הנזקים הנוראים לבריאות הגוף והנפש שנגרמים מהניכור שלנו מהטבע), ולהקשיב לאינטואיציות העמוקות שבנפשנו (כיצורים טבעיים שהם חלק אורגני מהטבע), וזאת כדי להתעורר מהשכחה וההדחקה בדבר הגורל הנורא שאנו גוזרים על עצמנו – זמן להתעורר ולשנות כיוון (Kahn, 2018, p. 164).

מקורות

- המרכז לחינוך לקיימות, המרכז לפדגוגיה מתבוננת והמכון לחינוך מתקדם (2020), אקו-הומניזם עכשיו כדי שיהיה מחר: נייר עמדה משותף.
- ניטשה, פרידריך (1975). *מעבר לטוב ולרוע: לגינאולוגיה של המוסר* (ישראל אלדד, מתרגם). ירושלים ותל אביב: שוקן.
- רוסו, ז'אן-ז'אק (2009). *אמיל או על החינוך* (ארזה טיר-אפלרויט, מתרגמת). ירושלים: מאגנס.
- Dewey, J. (1966). *Democracy and Education*. New York: Macmillan.
- Kahn, P. (2018). Technological nature and human well-being. In M. van den Bosh & W. Bird (Eds.), *Oxford Textbook of Nature and Public Health* (pp. 160–164). Oxford, UK: Oxford University Press.